

Ivan Alduk

Razmišljanja o Klisu u antici

Ivan Alduk
HR, 21210 Solin
A. Starčevića 146

U članku se donose nova razmišljanja o Klisu i njegovoj okolici tijekom ranih stoljeća Rimskoga Carstva. Temeljem sačuvanih natpisa pokušava se naglasiti vojna i strateška komponenta Klisa. Pretpostavlja se i postojanje beneficijarske postaje u Klisu. Drugi dio članka bavi se funkcijom lokaliteta Gradina kod Uvodića u Klis-Kosi.

Ključne riječi: Klis, antika, rimska vojska, beneficijariji, Jupiter, kamenolomi, Salona

UDK: 904(497. Klis)“652“

Stručni članak
Primljeno: 24. lipnja 2014.

O Klisu u prapovijesti i antici pisano je relativno malo. Strma litica između Mosora i Kozjaka kroz čitavu povijest Dalmacije imala je izuzetnu stratešku važnost, kako ona sama tako i u kontekstu splitsko-solinsko-kaštelanskoga priobalja i neposrednoga zaleđa.¹ Međutim, neka pitanja ostaju bez odgovora. Na sljedećim stranicama ponovno ćemo se dotaknuti strateško-vojnoga karaktera kliškoga prijevoja. Drugi dio rada posvećen je lokalitetu koji je u stručnu literaturu ušao pod imenom Gradina kod Uvodića. Ovdje dajemo prijedlog rješenja njegova nastanka i funkcije.

Rimska vojska u Klisu

Današnja tvrđava Klis zauzima površinu od oko 8840 m² i prostire se cijelom površinom izdužene hridi smještene između dviju spomenutih planina. Dužina joj iznosi oko 305 m, a najveća širina pedesetak metara. S obzirom na raspodjelu i organizaciju prostora radi se o složenom tipu tvrđave koju čine tri međusobno odvojena dijela od kojih svaki funkcionira kao zasebna cjelina. Većina građevina koje danas vidimo na tvrđavi pripadaju vremenu mletačkih obnova iz 17. i 18. stoljeća, ali je najveći dio bedema tzv. drugoga i trećega obrambenog obzida morao postojati već tijekom razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka.²

Naravno, postoje izuzeci kao što je crkva sv. Vida – nekadašnja turska džamija – ili pak zahvati na pojedinim građevinama koje se mogu pripisati vremenu austrijske uprave u Dalmaciji. S druge strane, o izgledu prapovijesne i antičke utvrde ne znamo gotovo ništa.³ Vrlo je vjerojatno da će saznanja o njima i u budućnosti biti minimalna s obzirom na građevinsku aktivnost na tvrđavi kroz čitavu njezinu povijest. Međutim, neke naznake ipak postoje.

Tijekom godine 2006. (i kasnije) Konzervatorski odjel u Splitu vodio je radove na obnovi tzv. zgrade oružarnice iza trećeg ulaza. Zgrada je nastala vjerojatno nakon oslobođenja Klisa godine 1648. i kroz povijest se nadograđivala, a služila je za spremanje oružja, opreme, alata, topovskih postolja.⁴ Tijekom spomenutih istraživanja u njezinu sjevernom zidu pronađena su dva zazidana otvora za topove što svjedoči da su prije njezine gradnje na tom mjestu bili topovski položaji. Radovi su uključivali i manje arheološko istraživanje. Sonda dimenzija 3,5 x 4,5 m postavljena je u sjeveroistočnom kutu zgrade. Stratigrafija u sondi je bila prilično poremećena – ispod popločanja i ostataka srušenoga krova oružarnice slojevi su nastali zatrpavanjem terena tako da su nalazi u njima izmiješani. Urušeni krov može se po nalazima keramike datirati u kraj 17. stoljeća i prvu polovinu 18. stoljeća. U prilog tome idu

1 N. Cambi 2000; M. Katić 2010.

2 V. Firić 1996, str. 59-86, 91.

3 S obzirom na topografsku situaciju te jedno neobjavljeno Buškariolovo istraživanje Katić ubicira prapovijesno (ali i rimskodobno) naselje na padini ispod zapadnih kliških litica, M. Katić 2010, str. 12-13.

4 V. Firić 1996, str. 110.

Slika 1.
Kliški prijevaj i tvrđava (snimio Ivan Alduk, 2007.)

i pisani izvori, tj. grafički prikazi tvrđave na kojima je ova zgrada u početku imala dvostrešni, a od prve polovine 18. stoljeća (do danas) četverostrešni krov.⁵

Na dnu sonde pronađeni su ostaci antičke cisterne za vodu koja je položena u smjeru istok-zapad i građena je između dva kamena živca. Tlocrtne dimenzije su oko 2 x 2,5 metra, a sačuvana je u visini od tridesetak centimetara.⁶ Građena je od cijelih i lomljenih rimskih imbreksa i tegula. Žbuka (s mljevenom opekam) nanošena je u tri sloja s vrlo finom glazurom u završnom sloju. Na spoju unutrašnjega lica zida i podnice cisterne žbuka je zadebljana, tj. tu je izrađeno karakteristično oblo zadebljanje kako bi se spriječilo pucanje konstrukcije na najosjetljivijem mjestu. Podnica cisterne blago pada prema zapadu što je, u kombinaciji sa zadebljanjem žbuke na spoju sa zidom, olakšavalo čišćenje taloga iz nje. Slične antičke cisterne sa sačuvanim karakterističnim zadebljanjem žbuke pronađene su npr. u Starom Trogiru kod Sevida,⁷ Zmijavcima kod Imotskog.⁸ Iako vrlo skromni, ostaci ove cisterne predstavljaju trenutačno jedinu nedvojbeno rimsku arhitekturu u kliškoj tvrđavi. Time su potvrđene ranije pretpostavke da se najstariji tragovi utvrđivanja nalaze na najvišim dijelovima tvrđave odakle se ona tijekom povijesti širi prema zapadnom dijelu hridi.⁹

Prvi povijesni izvor koji jasno spominje antičku (kasnoantičku) tvrđavu je već toliko puta citirani Konstantin Porfirogenet. Bizantski car u 10. stoljeću opisuje događaje iz prve polovine 7. stoljeća vezane za avaro-slavenstvo osvajanje Salone.¹⁰ Osim imena (*Κλεισα* – *Kleisa*) car-pisac koristi i termin *κλεισοῦραν* – *kleisouran* vjerojatno u smislu klanca.¹¹ Ipak, potrebno je napomenuti da pojedini autori ovaj termin dovode u vezu s planinskim prijevojem odnosno planinskim prijevojem u blizini granice.¹²

U svojoj *Povijesti Gotskoga rata* (*Bellum Gothicum I*, 7) Prokopije iz Cezareje opisuje veliku bitku za Salonu i njezinu okolicu koju 536. godine s Gotima vode Justinijanovi vojskovođe Mundo i Konstancijan. Prije nego će zauzeti

Slika 2.
Ostaci antičke cisterne u oružarnici (snimio Ivan Alduk, 2006.)

sam grad, Konstancijan je poslao jednoga od svojih zapovjednika i tjeloхранitelja, Sifila, da zauzme »uzak prijevoj« u blizini grada. Taj uzak prijevoj/klanac, ili *στενοχωρία* – *stenohoria* kako stoji u izvorniku, je najvjerojatnije Klis. Tek dan nakon zauzeća Klisa Konstancijan je ušao u Salonu iako su Goti s vojskovođom Gripom znatno prije napustili grad. I ova priča jasno govori o strateškoj važnosti Klisa. Nažalost, raniji izvori od ovoga za Klis ne postoje.

5 Isto.

6 Radove su vodili Anita Gamulin i Ivan Alduk iz Konzervatorskoga odjela u Splitu. Arheološko istraživanje vodio je autor teksta. Rezultati istraživanja još uvijek nisu objavljeni i ovo je njihov prvi spomen u znanstvenoj literaturi. Zbog nedostatka vremena i sredstava istraživanje nije bilo moguće nastaviti tako da je dužina cisterne ostala nepoznanica, za razliku od njezine širine. Isto tako nismo se odlučili ni na djelomično probijanje podnice cisterne.

7 M. Katić 1995, str. 312-313.

8 Lj. Gudelj 2012, str. 252-253. Opisano zadebljanje žbuke na spoju zida i podnice karakteristično je za rimske »vodene« građevine – cisterne, fontane, akvadukte, vidi npr. J.-P. Adam 2003, str. 248, 257.

9 V. Firić 1996, str. 59-60.

10 DAI, glava XXIX/29, 41, 44; N. Jakšić 1984.

11 Isti izraz Porfirogenet koristi i za tvrđave Chanzit i Romanopolis u Maloj Aziji koje su imale funkciju sličnu kliškoj, vidi DAI, glava L/113, 156, 158, 168. Od 9. stoljeća tim terminom se nazivaju pojedini maloazijski posjedi odnosno vojna područja koja su stvorena da bi branila planinske prolaze od arapskih prodora. Njima zapovijedaju *kleisurarsi*, vidi G. Ostrogorski 2002, str. 110, 128.

12 Vidi bilješku 10.

Tu se okrećemo arheologiji, točnije epigrafiji. Činjenica je da je opisana cisterna sagrađena prije 6. ili 7. stoljeća. Unatoč tome što nema konkretnih arheoloških nalaza vojničkoga karaktera, smatramo da je služila manjoj vojnoj posadi koja je morala boraviti na ovakvom mjestu. Iako su je legije napustile u drugoj polovini 1. stoljeća, točnije do 86. godine (*provincia inermis*), u rimskoj provinciji Dalmaciji manje vojne jedinice zadržale su se do sredine 3. stoljeća. Naime, oko 245. godine iz Dalmacije odlazi Osmo dobrovoljačka kohorta (*cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum*).¹³ U tome vremenu, dakle od 1. stoljeća do sredine 3. stoljeća (kada bismo za sada okvirno datirali gradnju kliške cisterne), vojna posada morala je boraviti i u tvrđavi. Jedan natpis iz Klisa koji bi se mogao datirati na sam početak 1. stoljeća spominje Gaja Julija, dekuriona Parćanske ale (*ala I Pharthorum*), koji je s obzirom na godine života (26) umro tijekom vojne službe.¹⁴ Parćanska ala kratko je boravila u Iliriku, odnosno u Dalmaciji, tijekom Batonova ustanka od 6. do 9. godine i neposredno nakon toga.¹⁵ Možemo li pretpostaviti da je ova konjanička postrojba u Klisu osiguravala prilaz Saloni tijekom ustanka ilirskih plemena?

U Klisu su mogli boraviti i detaširani pripadnici Sedme legije (*legio VII*, kasnije *legio VII Claudia pia fidelis*). Ovdje nećemo spominjati spomenike (većinom nadgrobnne stele i natpise) koji spominju vojnike i časnike te legije iz Salone ili obližnjega Dugopolja,¹⁶ ali vrijedi naglasiti da je ulomak natpisa jednoga pripadnika legije pronađen u Klisu tijekom radova kraj župne crkve oko 1900. godine.¹⁷ U kliškoj utvrdi svoje pripadnike mogla je držati i Osmo dobrovoljačka kohorta, postrojba koja je u Dalmaciji boravila oko 250 godina. S obzirom da je kohorta sjedište imala najprije u Andetriju, a kasnije u Tiluriju, logično je pret-

postaviti da je morala biti prisutna i na važnoj strateškoj točki kao što je Klis. Dva natpisa koji spominju pripadnike ove kohorte pronađena su u obližnjim Klapavicama,¹⁸ a u Saloni je sačuvano 20 natpisa sa spomenom ove kohorte od čega 14 pripada aktivnim vojnicima.¹⁹ Osim ovih u Klisu i neposrednoj okolici spominje se još nekoliko vojnika: vojnik kohorte nepoznatog imena,²⁰ Sur Viktor (ili Viktorov sin) – vojnik *coh. I miliaria*,²¹ Aurelije Vital – centurion *leg. V Macedonica*,²² pa čak i jedan *optio* (zamjenik centuriona) u Ravenatskoj mornarici.²³ Naravno, napominjemo kako svi nabrojani i epigrafski potvrđeni vojnici nisu morali služiti u Klisu, ali pojedini vjerojatno jesu jer je ovako važnu stratešku točku teško zamisliti bez vojnoga prisustva. Detaljnija epigrafska obrada natpisa možda će razriješiti ovu dvojbu.

Isto tako ćemo iznijeti i pretpostavku, na granici znanstvene spekulacije, o Klisu kao mogućoj beneficijarskoj postaji. Naravno, potrebno je naglasiti da tu postoji problem zbog blizine Salone gdje je do sada pronađeno najviše beneficijarskih natpisa u Dalmaciji, njih četrnaest.²⁴ Međutim, s obzirom na svoj smještaj i mogućnost kontrole prometnica Klis je idealan za obavljanje poslova ovih službenika. *Beneficiarii consularis* su vojnici oslobođeni vojnih dužnosti koji su, iako i dalje pripadnici svojih jedinica, bili dodijeljeni uredu namjesnika provincije kako bi obavljali različite poslove, ponajprije one koje bismo danas nazvali policijskim ili sigurnosnim. Često su bili jedini predstavnici rimske vlasti na pojedinim područjima. Potreba za ovakvim službenicima raste posebice nakon Markomanskoga rata i reorganizacije rudnika u unutrašnjosti provincije.²⁵ Za potvrdu smještaja beneficijarske postaje u Klisu epigrafski materijal minimalno pomaže. Naime, natpis koji spominje beneficijara Lucija Vetija Proba, pripadnika Jedanaeste legije (*leg.*

13 M. Zaninović 2010, str. 22, 26.

14 F. Bulić 1885, str. 32; CIL 3, 8746.

15 M. Zaninović 2010, str. 21-22.

16 N. Cambi 1986, str. 80-86; N. Cambi 1994.

17 F. Bulić 1903, str. 189. Natpis je pronađen u popločanju oko crkve ili u dvorišnom ogradnom zidu pa postoji mogućnost da je donesen iz Salone. Naime, kada se govori o podrijetlu kliških spolija moramo biti oprezni, posebice kada nam oprez i sumnju podržavaju pisani izvori. Nakon oslobođenja godine 1648. odmah se započelo s obnovom tvrđave, a po jednom izvještaju izvanrednoga providura Alviža Coca za potrebe gradnje se iz Salone u Klis (i na Gripe) dopremao različiti građevni materijal, vidi BASD 19/1896, str. 174. Praksa korištenja salonitanskih ruševina kao kamenoloma zabilježena je još u 14. stoljeću, vidi I. Babić 1984, str. 92.

18 F. Bulić 1907, str. 116; ILJug 2007; I. Matijević 2009, str. 47. Jedini problem u priči o boravku pripadnika Osme dobrovoljačke kohorte u Klisu može biti to što se iz spomenutih natpisa s Klapavica nameće mogućnost da je tamo postojalo obiteljsko groblje jer se na natpisima spominju Gaj Alasinije Sekund, Gaj Alasinije Sekundin i Gaj Alasinije Valentin.

19 I. Matijević 2013, str. 119.

20 ILJug 2006.

21 F. Bulić 1898, str. 161-162.

22 CIL 3, 2046.

23 F. Bulić 1899, str. 178.

24 M. Zaninović 2007, str. 182.

25 I. Matijević 2009, str. 53-54.

XI C. p. f.), pronađen je još davne 1899. godine na lokalitetu Kopilice, otprilike na pola puta između Klisa i Salone.²⁶ Još jedan pripadnik Jedanaeste legije (*leg. XI*), Rufin, a pri tom i beneficijar, spominje se na ulomku natpisa uzidanog u jednu kuću u Klisu.²⁷ Nadalje, ovdje bismo se kratko osvrnuli na nalaz iz 1920. godine otkriven tijekom krčenja gomile oko 200-300 metara južno od kliške župne crkve.²⁸ Tom prilikom pronađena su četiri rimska žrtvenika manjih dimenzija. Jedan je posvećen Jupiteru i ukrašen njegovim atributima orlom i munjom (?). Podigao ga je Aulo Laberije Sinegdemijan. Dva su posvećena geniju kolonije Salone. Jednoga podiže Lucije Sekstilije Marul, a drugoga Atal Akvilinin (*rob?*). Četvrti žrtvenik posvećen je *Antheu/Pantheu*.²⁹ S obzirom da postoji mogućnost da posljednja dva žrtvenika podižu robovi, nama su zanimljivi žrtvenici Aula Laberija i Lucija Sekstilija. Iako se to izričito ne navodi, smatramo da se radi o konzularnim beneficijarima na službi u Klisu. Naime, žrtvenici koje podižu beneficijari najčešće su posvećeni Jupiteru, caru te geniju (zaštitniku) njihove postaje (*statio*), odnosno geniju obližnjega naselja ili grada.³⁰ Veći broj žrtvenika pronađen na jednom mjestu upućuje na mogućnost postojanja svetišta uz cestu – možda baš svetišta u sklopu beneficijarske postaje.³¹ Napominjemo da je u blizini lokaliteta Kopilice prolazila glavna rimska cesta iz Salone prema Klisu. Beneficijarske natpise vrlo često nalazimo u skupinama, odnosno na jednom mjestu koje je vjerojatno vrlo blizu njihova originalnog mjesta postavljanja, što je u kliškom primjeru pretpostavio već i Bulić te ih vezao za spomenutu cestu. Slično je u *Magnumu* (Balina glavica kod Drniša)³² te *Novama* (Runovići kod Imotskoga).³³ U Sirmiju (Srijemska Mitrovica) su pronađeni *in situ*, odnosno unutar svetišta beneficijarske postaje.³⁴ Usporedba ovdje funkcionira samo na razini pretpostavke jer su na spomenuta tri mjesta pronađeni nedvojbeno beneficijarski natpisi, i to u velikom broju te dijelom *in situ*. Svetišta unutar beneficijarskih postaja u Sirmiju i *Magnumu* potvrđena su i arheološkim nalazima arhitekture.

Gradina u Klis-Kosi

U znanstvenoj literaturi ovaj je lokalitet poznat još od kraja 19. stoljeća. Smješten je u blizini zaseoka Bralići (a ne Uvodići kako se bilježi),³⁵ na sjevernoj strani drage Korita koja se s Mosora spušta prema Klis-Kosi u smjeru istok-zapad. Arhitektonski kompleks je na terasama kojima se savladava strma strana drage. Zauzima površinu od oko 1,5 – 2 hektara te je suhozidnim »bedemima« i zidovima definiran s južne te dijelom zapadne i istočne strane. Pojedini blokovi u bedemima su impresivnih dimenzija, posebice na jugoistočnom dijelu. Unutar kompleksa vidljivi su zidovi četverokutnih prostorija, pragovi vrata, arhitravi te impresivne stube uklesane u živac na zapadnoj strani. Sjeverna strana završava kamenom hridi na čijoj je zapadnoj strani uklesan natpis unutar niše dimenzija oko 1 x 1 metar:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
SACRUM
L(ucius) EGNATIVS L(uci) F(ilius)
CN(ei) NEP(os) CN(ei) PRONEP(os)
TRO(omentina tribu) CLEMENS
DECVRIO AVGVV

Natpis je dobro čitljiv iako ga je slijevanje vode niz kamenu liticu oštetilo, posebice slova u zadnjem redu. Na zaravnjenom dijelu, ispod hridi s natpisom, vidljiva je jama – pretpostavljena cisterna. Sudeći po posvetnom natpisu Jupiteru te donekle po pojedinim dijelovima arhitekture (*opus quadratum*) kompleks je sagrađen početkom 1. stoljeća.³⁶

Iako je veliki građevinski kompleks – Gradina ili Oltarine pored Uvodića u Klis-Kosi – dijelom istraživan prije dvadesetak godina, ipak ostaje nejasan njegov sadržaj, organizacija, funkcioniranje, razlog podizanja. Za lokalitet je znao još don Frane Bulić, a natpis je objavljen i u CIL-u.³⁷ Nakon te objave Bulić je s Lukom Jelićem lokalitet posjetio 15. kolovoza 1890.³⁸ Pokojni kolega Frane Buška-

26 F. Bulić 1899, str. 177. S obzirom na brojne nalaze ovaj lokalitet je zaslužio posebnu obradu čemu se nadamo u jednom od sljedećih brojeva *Tusculuma*.

27 F. Bulić 1885, str. 39. Moguće je da se na ovom natpisu spominju i neke druge službe.

28 F. Bulić 1921, str. 21-24.

29 F. Bulić 1921, str. 24; ILJug 1999.

30 J. Wilkes 1969, str. 122-123; M. Zaninović 2007, str. 182-184 (posebno natpisi iz *Magnuma* i *Novae*).

31 Glavna rimska cesta prolazila je u blizini spomenutog lokaliteta.

32 I. Glavaš 2010, str. 49-50.

33 K. Patsch 1900, str. 336-343.

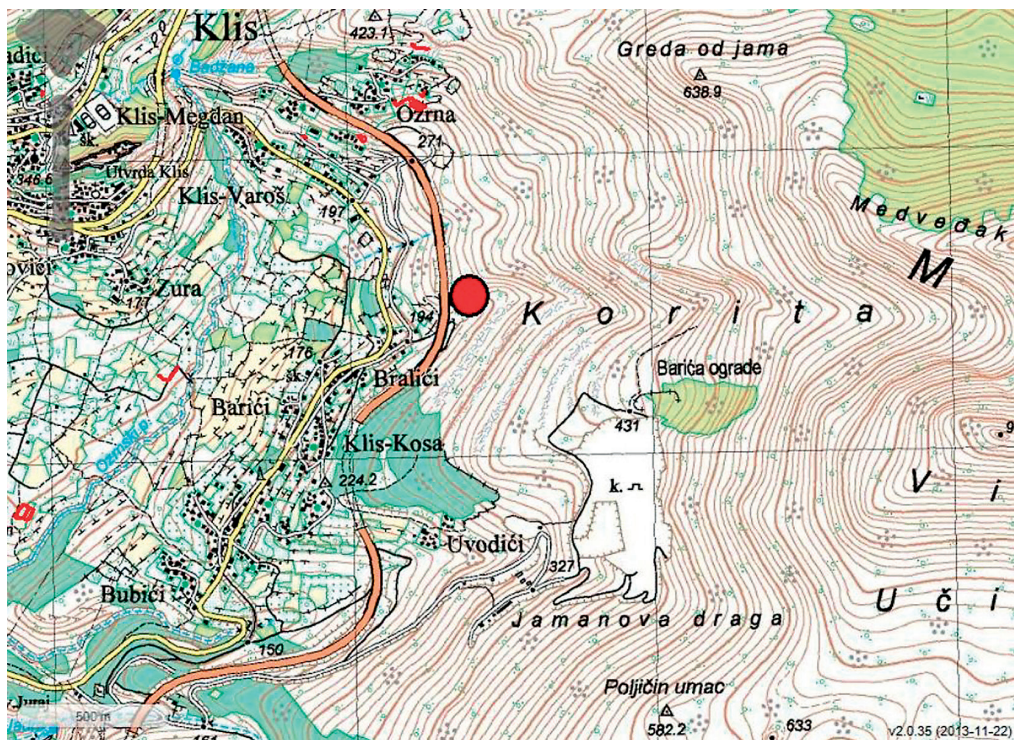
34 P. Popović <1990>, str. 157-160. O sirmijskom nalazu postoji i novija literatura: V. Popović 1989; V. Popović 2003.

35 U tekstu ćemo ipak koristiti stari naziv pod kojim se javlja u znanstvenoj literaturi.

36 F. Buškariol 1987a, str. 30-31; G. Protić – F. Buškariol <1990>, str. 142. Lokalitet ima i srednjovjekovnu fazu, vidi G. Protić – F. Buškariol <1990>, str. 142.

37 F. Bulić 1890, str. 150; F. Bulić 1903, str. 114; CIL 3, 1942.

38 F. Bulić 1890, str. 150.

Slika 3.
Položaj lokaliteta Gradina u Klis-Kosi

Slika 4.
Tlocrt lokaliteta Gradina (naznačen položaj natpisa) u Klis-Kosi (J. Mardešić 2002, str. 40)

Slika 5.
Posvetni natpis Lucija Egnacija Klementa (snimio Ivan Alduk, 2014.)

riol Gradinu kod Uvodića ponovno uvodi u znanstvenu literaturu i započinje s istraživanjem i dokumentiranjem lokaliteta.³⁹ On je pretpostavljao strateško-fortifikacijsku ulogu ovoga objekta kao mjesta koje je Salonu moglo štiti u slučaju neprijateljskoga obilaska Klisa i prodora preko Mosora. Imajući u vidu pojedine lokalitete na samom jugozapadnom dijelu Mosora (gradina Kapina, gradina iznad Kučinskih doca), ovakva pretpostavka je moguća,⁴⁰ dodali bismo, za prapovijesno ili kasnoantičko vrijeme. I Buškariol je nekoliko puta naglašavao kako na Gradini nije pronađena prapovijesna keramika. On je kasnije ipak odbacio razmišljanje o fortifikacijskoj funkciji⁴¹ te se priklonio pretpostavci kako je objekt iznad Uvodića imao sakralno-stambeni karakter.⁴² Od tada se razmišljanja o njemu kreću između te dvije pretpostavke.⁴³ Ovdje bismo pokušali otići korak dalje i Oltarine ili Gradinu dovesti u kontekst okolnoga prostora. Jednim dijelom i vrlo kratko to je već napravljeno prepoznavanjem njezine funkcije uz cestovni pravac od Salone prema Klisu (preko današnje

Klis-Kose) uz koji se nalaze izvor Jadra te, što je za našu priču još važnije, pretpostavljeni kamenolomi na ovom dijelu Mosora.⁴⁴ Naime, u stručnoj arheološkoj literaturi već su izdvojene neke specifičnosti antičkoga (rimskog) graditeljstva u Salonu. Jedna od tih specifičnosti je i gradnja velikim blokovima lokalnoga kamena modraca s upotrebom vapnenoga morta ili bez toga.⁴⁵ Iako se ti »megalitski« blokovi zbog svoje funkcionalnosti koriste u arhitekturi Salone kroz čitavu njezinu povijest, ipak su češći u ranijim gradnjama iz 1. stoljeća prije Krista i 1. stoljeća nakon Krista, odnosno unutar najstarijega dijela grada (tzv. *Urbs vetus*) te kod gradnje ranih grobnih parcela. Spomenimo samo neke: ograde (murazzo) grobne parcele na lokalitetu *In horto Metrodori*, kompleks građevina sjeverno od foruma, riječna obala uz tzv. Pet mostova, salonitanski vodovod, najstarija faza bedema kod *Porta Cesarea* te popločanje ceste unutar vrata i u njihovoj neposrednoj blizini, dijelovi teatra, dijelovi kapitolija.⁴⁶ Takvi blokovi laporastoga modraca najlakše se vade (beru)

39 F. Buškariol 1987b, str. 178-179; F. Buškariol 1987a, str. 30-31; G. Protić – F. Buškariol <1990>, str. 141-142; J. Mardešić 2002, str. 40

40 I. Alduk 2013, str. 32.

41 G. Protić – F. Buškariol <1990>, str. 142.

42 F. Buškariol 1987a, str. 31. Buškariol se lokalitetu vraćao nekoliko puta u ovdje citiranim kratkim radovima koji su rezultat arheološkoga rekognosciranja kliško-solinskoga prostora i stječe se dojam da ga je taj lokalitet intrigirao znatno više od ostalih. Ostaje nejasno zašto je natpis pročitao pogrešno s obzirom da je već bio objavljen te da je čitanje relativno lako bez obzira na oštećenja u zadnjem retku.

43 N. Cambi 1991, str. 13.

44 N. Cambi 2000, str. 86.

45 D. Rendić-Miočević 1980.

46 D. Rendić-Miočević 1980, str. 92-96.

*Slika 6.
Kameni blokovi u jugoistočnom dijelu Gradine (snimio Ivan Alduk, 2014.)*

*Slika 7.
Kameni blokovi u jugoistočnom dijelu Gradine i devastirani nasip (snimio Ivan Alduk, 2014.)*

Slika 8.
Uklesano stubište na Gradini
(snimio Ivan Alduk, 2006.)

Slika 9.
Tragovi klesanja kamena živca na liticama Gradine
(snimio Ivan Alduk, 2014.)

na padinama Mosora iznad Kliškoga polja gdje se takav kamen, ali i »obični« vapnenac, nalaze na površini i doslovno se odlamaju u pravilnim oblicima, najčešće u formi izduženih ploča ili blokova koji onda zahtijevaju minimalnu obradu.⁴⁷ A vrijeme kada se datira Klementov natpis iz Uvodića upravo je vrijeme kada u Saloni nastaje najveći broj građevina u čiju se konstrukciju ugrađuju i mosorski kameni blokovi. Možemo li stoga unutar kompleksa iznad Uvodića, koji je okružen mosorskim modracem i vapnencom, smjestiti nastambe ili radionice dijela salonitanskih kamenara (kamenorezaca, kamenoklesara i »kavadura« – kamenolomaca) uz koje su imali i svetište posvećeno Jupiteru?! Laporasti kamen koji se tamo vadio koristio se najčešće kao građevni materijal jer nije pogodan za izradu arhitektonske dekoracije i sl. U prilog ovoj pretpostavci ide nekoliko više ili manje uvjerljivih činjenica.

Tragovi vađenja kamena na samom zapadnom rubu kompleksa još tijekom izrade dokumentacije osamdese-

tih godina interpretirani su kao manji kamenolom.⁴⁸ Tera-se kompleksa, koje također podržavaju veliki kameni blokovi, mogle su nastati i od velike količine škarta nastalog prilikom obrade kamena. Za obrađene blokove kamena koji se nalaze po cijelom lokalitetu (pragovi, arhitravi, obični blokovi) tek treba ustvrditi jesu li dio tamošnjih građevina ili se radi o polufabrikatima (nedovršenim ili oštećenim proizvodima). Na čitavoj površini kompleksa, posebice na kamenoj hridi oko Klementova natpisa, na nekoliko su mjesta sačuvani tragovi obrade stijene kakve inače vidamo u antičkim kamenolomima – stepenasto obrađena površina živca te različiti utori i tragovi klesanja kamena. Ove tragove klesanja iznad natpisa Bulić naziva »scanalature« i smatra da su nekada podržavale mali krov koji je pokrivao edikulu s natpisom i sprječavao djelovanje vode na kamen.⁴⁹ Iako se nalazi neposredno ispod natpisa, pretpostavljena cisterna vjerojatno nije imala kulturnu funkciju već je služila stanovnicima ovoga kom-

47 Ove naslage stijena na Mosoru primijetio je, opisao i crtežom dokumentirao još A. Fortis u 18. stoljeću; A. Fortis 1984, str. 177-179.

48 J. Mardešić 2002, str. 40. Nažalost, dio lokaliteta je jednim dijelom devastiran (posebno u južnom najnižem dijelu) tijekom dugogodišnje gradnje solinske zaobilaznice prema Klisu. Ostake pretpostavljenoga kamenoloma danas je dijelom prekrila vegetacija, a dijelom se nalaze na samom rubu spomenute ceste koja se gradi već dvadesetak godina!

49 F. Bulić 1890, str. 150.

Slika 10.
Ležišta kamena pored Gradine u Klis-Kosi (snimio Ivan Alduk, 2014.)

pleksa u svakodnevnom životu. Smještena je vrlo logično, na dnu ravne strme hridi čija je površina prekinuta jednom izduženom stubom/kanalom koji je vjerojatno sakupljao kišnicu za punjenje cisterne.⁵⁰ Mosor i Kozjak inače su poznati po tome što se niz ovakve hridi voda slijeva još dugo nakon prestanka kiše.

Činjenica je da se kamenolom smjestio stotinjak metara iznad pretpostavljene trase rimske ceste preko Klis-Kose kao i da je ta cesta do Salone u konstantnom padu, što uvelike olakšava transport kamena, posebice dugačkih i teških blokova.⁵¹ Također je potrebno naglasiti kako postoji i mogućnost da se s obzirom na veličinu kompleksa, posvetu Jupiteru te funkciju dedikanta (dekurion – gradski vijećnik i augur – svećenik) radi o nekoj vrsti službenoga pothvata. Tome u prilog govori i činjenica da je najveći broj građevina u Saloni u koje je ugrađen spome-

nuti kamen javnoga i službenoga karaktera, osim ograda grobnih parcela koje su mogle biti i privatna investicija. Inače, izgleda da je Lucije Egnacije Klement bio vrlo aktivan u ranoj salonitanskoj zajednici te je kao augur potvrđen na još jednom natpisu iz Salone, a posredno i preko nadgrobnog natpisa jednoga od svojih oslobođenika.⁵²

Posvetni natpis Lucija Egnacija Klementa u Klis-Kosi vjerojatno treba dovesti u vezu s Jupiterom kao vrhovnim i najpopularnijim božanstvom, a ne u vezu s pretpostavljenim kamenolomom. Za kamenolome u Dalmaciji vezan je gotovo isključivo kult Herakla.⁵³ Ipak, Heraklo se, odnosno *Saxsanus*, u kombinaciji s Jupiterom javlja se na jednom žrtveniku iz Šmartnog na Pohorju kod Ptuja u blizini tamošnjih velikih kamenoloma.⁵⁴ Posveta isključivo Jupiteru vezana za kamenolome zabilježena je na žrtveniku iz Škripa na Braču koji podiže Tit Flavije Pom-

50 Potreba za vodom je razumljiva sama po sebi, a treba imati na umu Vitruvijevu preporuku da se kamen vadi u ljetnim mjesecima i ostavlja dvije godine. Onaj koji se tijekom toga razdoblja ošteti ugrađuje se u temelje, a iznad zemlje se zida zdravim kamenom, vidi Vit., *De Arch.*, II, 7 (O kamenju i kamenolomima). Najbliži izvori vode su u Kliškom polju te na kliškom prijevoju.

51 Buškariol spominje spurile (kolostrage ceste u kamenu živcu) na sjeverozapadnom dijelu lokaliteta (F. Buškariol 1987a, str. 30), ali ih prilikom obilaska nismo uspjeli locirati.

52 I. Matijević 2006, str. 149.

53 M. Sanader 1994, str. 90-91, 98-99, 102-103 (s ostalom literaturom); D. Maršić 2007.

54 B. Djurić 2004, str. 158-159, 169.

Slika 11.
Piloni salonitanskoga teatra zidani blokovima modraca (snimio Ivan Alduk, 2014.)

Slika 12.
Donji dijelovi salonitanskoga kapitolija zidani blokovima modraca (snimio Ivan Alduk, 2014.)

pej, centurion Treće kohorte alpinaca (*coh. III Alpinorum*) i voditelj radova na amfiteatru ...*curam agens fab(ricae) am(phiteatri)...*, vjerojatno u Saloni.⁵⁵

O stanovnicima ili korisnicima kompleksa u Klis-Kosi, odnosno radnicima u mosorskim kamenolomima, za sada ne možemo reći gotovo ništa. Vjerojatno se radilo o robovima. Međutim u Saloni je postojalo jedno ili više cehovskih udruženja (*collegia*) kamenara. Na jednom natpisu se i spominje (*co*)*llegium (la)pidarior(um)*.⁵⁶

Ovim kratkim radom ni izbliza nije završena rasprava o Gradini u Klis-Kosi. Ako su tamo postojali kamenolomi, a nabrojali smo razloge zbog kojih tako mislimo, oni nisu bili jedini kamenolomi u neposrednoj salonitanskoj okolini. Ovdje smo pokušali obrazložiti ideju za čiju razradu ipak treba još vremena i rada. Naravno, rezultat je neizvjestan. Ali upravo takav rad može donijeti nove i zanimljive zaključke o organizaciji Salone i njezina agera u trenutku afirmacije ovoga grada kao glavnog grada Ilirika odnosno rimske Dalmacije.

Izvori

- DAI Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, New Revised Edition, Corpus Fontium Historiae Byzantinae I, Washington 1967.
- Vit., *De Arch.* Marko Vitruvije Polion (Marcus Vitruvius Polio), *Deset knjiga o arhitekturi (De architectura libri decem)*, preveli Matija Lopac i Vladimir Bedenko, Zagreb 1999.

Kratice

- AA = Archeologia Adriatica
AP = Arheološki pregled
BASD = Bulletino di archeologia e storia dalmata
CIL = Corpus inscriptionum Latinarum
GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
ILJug = Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt, Ljubljana 1963-1986.
OA = Opuscula archaeologica
Obavijesti = Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva
Prilozi = Prilozi Instituta za arheologiju
Radovi = Radovi Zavoda HAZU u Zadru
RFFZd = Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
SHP = Starohrvatska prosvjeta
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
VAPD = Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku

55 B. Kirigin 1979, str. 129-134.

56 CIL 3, 8840.

Literatura

- J.-P. Adam 2003 Jean-Pierre Adam, *Roman Building-materials and techniques*, London – New York 2003.
- I. Alduk 2013 Ivan Alduk, *Arheološka topografija jugozapadnog dijela Mosora*, *Tusculum* 6, Solin 2013, 25-33.
- I. Babić 1984 Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Split 1984.
- F. Bulić 1885 Frane Bulić, *Iscrizioni Inedite. Ager Salonitanus (Clissa)*, *BASD* 8, Split 1885, 30-32, 39.
- F. Bulić 1890 Frane Bulić, *Osservazioni alle iscrizioni dalmatiche pubblicate nel C.I.L. III e Bull. Dalm*, *BASD* 13, Split 1890, 150-152.
- F. Bulić 1898 Frane Bulić, *Iscrizioni Inedite. Ager Salonitanus (Klis, Clissa)*, *BASD* 21, Split 1898, 161-162.
- F. Bulić 1899 Frane Bulić, *Iscrizioni Inedite. Ager Salonitanus (Klis, Clissa)*, *BASD* 22, Split 1899, 177-183.
- F. Bulić 1903 Frane Bulić, *Cenni sulla strada romana da Salona alla Colonia Claudia Aequum (Čitluk presso Sinj) e sue diramazioni. Ritrovamenti antichi lungo la stessa*, *BASD* 26, Split 1903, 113-129.
- F. Bulić 1907 Frane Bulić, *Sterro di una chiesa cristiana del VI. secolo nella località detta Crkvina a Klapavice, nel Comune Censuario di Klis (Clissa)*, *BASD* 30, Split 1907, 101-122.
- F. Bulić 1921 Frane Bulić, *Ager Salonitanus. Trovamenti antichi a Klis (Clissa)*, *BASD* 44, Split 1921, 21-26.
- F. Buškariol 1987a Frane Buškariol, *Bilice kod Solina – Klis – Grlo*, *Obavijesti* 1/XIX, Zagreb 1987, 29-32.
- F. Buškariol 1987b Frane Buškariol, *Općina Solin. Rekognosciranje*, *AP* 27, Ljubljana 1987, 178-179.
- N. Cambi 1986 Nenad Cambi, *Salona i njene nekropole*, *RFfZd* 25(12), Zadar 1986, 61-108.
- N. Cambi 1991 Nenad Cambi (uredio te napisao *Uvod i Pogovor*), *Antička Salona*, Split 1991, *Uvod*: 7-36, *Pogovor*: 445-507.
- N. Cambi 1994 N. Cambi, *Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju*, *VAHD* 86, Split 1994, 147-181.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Važnost Klisa u antici*, *Mogućnosti* 48, br. 4-6, Split 2000, 83-91.
- B. Djurić 2004 Bojan Djurić, *V Saksanovem svetu. Rimsko pridobivanje belega marmorja s Pohorja*, Celje – Ptuj – Maribor 2004, 147-202 (katalog izložbe Rimljani – steklo, glina, kamen).
- V. Firić 1996 Valter Firić, *Tvrđava Klis*, Klis 1996.
- A. Fortis 1984 Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Split 1984.
- I. Glavaš 2010 Ivo Glavaš, *Municipij Magnum – raskrižje rimskih cestovnih pravaca i beneficijarska postaja*, *Radovi* 52, Zadar 2010, 45-59.

- Lj. Gudelj 2012 Ljubomir Gudelj, *Arheološka slika Zmijavaca / Razmatranja u povodu zaštitnih arheoloških istraživanja iz godine 2005.*, SHP, s. III, sv. 39, Split 2012, 237-255
- N. Jakšić 1984 Nikola Jakšić, *Constantine Porphyrogenitus as the Source for Destruction of Salona*, VAHD 77, Split 1984, 315-326 (hrvatski prijevod: *Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta*, Antička Salona, Split 1991, 427-441).
- M. Katić 1995 Miroslav Katić, *Ubikacija putne postaje Loranum i trasa rimske ceste Tragurio – Lorano – Ad Pretorium*, Diadora 16-17, Zadar 1995, 209-324.
- M. Katić 2010 Miroslav Katić, *Prethistorijske gradine solinskog i kliškog područja*, Tusculum 3, Solin 2010, 7-19.
- B. Kirigin 1979 Branko Kirigin, *Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču*, VAHD 72-73, Split 1979, 129-142.
- J. Mardešić 2002 Jagoda Mardešić, *Istraživanja u Saloni od 1970. do 2000 godine*, Longae Saloniae, I-II, Split 2002, 105-114 (I), 39-43 (II).
- D. Maršić 2007 Dražen Maršić, *Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira*, AA I, Zadar 2007, 111-128
- I. Matijević 2006 Ivan Matijević, *Neobjavljeni natpisi iz Žrnovnice i Salone*, VAPD 99, Split 2006, 145-152.
- I. Matijević 2009 Ivan Matijević, *Cohors VIII Voluntariorum civium Romanorum i neki njezini pripadnici u službi namjesnika provincije Dalmacije*, Tusculum 2, Solin 2009, 45-69.
- I. Matijević 2013 Ivan Matijević, *Nova epigrafska potvrda vojnika Osme dobrovoljačke kohorte u Saloni*, Tusculum 6, Solin 2013, 117-124.
- G. Ostrogorski 2002 Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324-1453*, Zagreb 2002.
- K. Patsch 1900 Karl Patsch, *Rimska mjesta u Imotskom polju*, GZM 12, Sarajevo 1900, 295-344.
- P. Popović <1990> Petar Popović, *Sremska Mitrovica – Sirmium*, AP 26/1988, Ljubljana <1990>, 157-160.
- V. Popović 1989 Vladislav Popović, *Une station de beneficiaires Sirmium*, Academie des inscriptions & belles-lettres, Paris 1989, 116-122.
- V. Popović 2003 Vladislav Popović, *Sirmium – grad careva i mučenika*, Sabrani radovi o arheologiji i historiji Sirmijuma, Sremska Mitrovica 2003, 187-197.
- G. Protić – F. Buškariol <1990> Goran Protić – Frane Buškariol, *Klis/Grlo, Klis-Kosa-Salona. Istraživanje agera*, AP 26/1988, Ljubljana <1990>, 139-143.
- D. Rendić-Miočević 1980 Duje Rendić-Miočević, *Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije*, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb 1980, 91-99.
- M. Sanader 1994 Mirjana Sanader, *O kultu Herkula u Hrvatskoj*, OA 18, Zagreb 1994, 87-114.

- M. Zaninović 2007 Marin Zaninović, *Beneficarii consularis na području Delmata*, Prilozi 24, Zagreb 2007, 181-184.
- M. Zaninović 2010 Marin Zaninović, *Rimska vojska u Iliriku*, Nalazi Rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Zagreb 2010, 13-30.
- J. Wilkes 1969 J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.

Summary

Ivan Alduk

Reflections on Klis in the Classical Period

Key words: Klis, Classical period, Roman army, beneficiaries, Jupiter, stone quarries, Salona

The paper presents new reflections on the role of Klis and its environments in the early centuries of the Roman period. The first part of the paper deals with the military strategic component of Klis, that was unquestionable through its entire history. Here are presented and interpreted old finds, in particular epigraphic artefacts that confirm presence of members of various Roman military units in Klis (*ala I Parthorum, leg. VII*, also known as *leg. VII C.p.f. coh. VIII vol. civium Romanorum*, and others). In the same way, that is by combining old finds and new interpretations, assumed is existence of a beneficiary station in Klis. The second part of the paper deals with functioning of the locality of Gradina kod Uvodića in Klis-Kosa. This locality has been known to us since the end of the 19th century, however it has not been treated in more details until now, although archaeological researches and documenting was started in the 1980s. Unfortunately, soon to be terminated. Given its context and character, it is assumed to have been a residential and sacral complex belonging to the nearby stone quarries from where stone was collected for building of various structures in Salona.

